

OSTROŁĘCKIE OBSERWATORIUM OŚWIATOWE 2023/24

Nasilenie i uwarunkowania cyberprzemocy w ostrołęckich szkołach podstawowych

Aleksandra Jasińska-Maciążek
Roman Dolata

UNIwersytet
WARSZAWSKI

Wprowadzenie

Przemoc rówieśnicza z wykorzystaniem mediów elektronicznych to poważny problem, który dotyczy każdej szkoły. W Polsce cyberprzemocy może doświadczać co trzeci, a nawet co drugi nastolatek (Pyżalski i in., 2019; Wojtasik, 2008). Specyfika mediów cyfrowych sprawia, że nawet incydentalny akt przemocy w sieci może szybko się rozpowszechnić, przeradzając się w dramat osoby, przeciwko której został skierowany. Cyberprzemoc jest też trudno zauważyć w porę osobom dorosłym, które zwykle nie mają wglądu we wszystko, co ich dzieci i uczniowie robią w internecie. Także inne cechy odróżniające cyberprzemoc od tradycyjnej sprawiają, że łatwiej jest ją popełnić, a trudniej jest się przed nią obronić. Dlatego ten rodzaj przemocy jest szczególnie niebezpieczny. W opracowaniu tym analizujemy zjawisko cyberprzemocy, z perspektywy jej doświadczania i popełniania, szukając czynników ryzyka oraz czynników chroniących. Wierzimy, że lepsze zrozumienie problemu, pomoże w skuteczniejszym zapobieganiu mu.

Przemoc i cyberprzemoc

Agresją rówieśniczą nazywamy **intencjonalne** wyrządzenie koledze lub koleżance szeroko rozumianej krzywdy (fizycznej lub emocjonalnej). Z przemocą mamy do czynienia wówczas, gdy agresji towarzyszy **nierównowaga sił**, która sprawia, że osobie dręczonej trudno jest się obronić. Przewaga ta może brać się z siły fizycznej, emocjonalnej lub społecznej (np. osoba nękająca ma szersze grono sprzymierzeńców). Nękanie, prześladowanie, czy dręczenie (ang. *bullying*) to przemoc, która się **powtarza** (Pyżalski, 2012).

Wrogie działania mogą mieć charakter fizyczny (np. bicie, niszczenie własności), werbalny (np. przezywanie, ośmieszanie) lub relacyjny (np. wykluczenie z grupy, ignorowanie, nastawianie innych przeciwko, udawanie relacji). Te dwa ostatnie rodzaje agresji (relacyjna i werbalna) są częstsze niż fizyczna (Przewłocka, 2015).

Cyberprzemoc to przemoc (zwykle rówieśnicza, choć nie musi tak być) dokonana z wykorzystaniem mediów elektronicznych. Polega m.in. na byciu okrutnym wobec innych poprzez wysyłanie lub umieszczanie deprecjonujących i/lub napastliwych treści przy użyciu internetu, głównie w obrębie mediów społecznościowych. Obejmuje takie formy jak: dokuczanie (np. regularne wysyłanie obraźliwych wiadomości), wykluczanie (np. z grupy znajomych), ośmieszanie (np. złośliwe komentowanie czyjegoś profilu w mediach społecznościowych), kompromitowanie (np. publikowanie niekorzystnych informacji/zdjęć bez czyjejś zgody), prześladowanie (szantażowanie kogoś poprzez, na przykład, publikowanie kompromitujących zdjęć online), oczernianie (publikowanie fałszywych informacji o czyimś życiu) i podszywanie się (udawanie kogoś w celu doprowadzenia do konfliktu z innymi; Willard, 2007).

Cyberprzemoc ma wiele cech wspólnych z „tradycyjną” przemocą, takich jak celowa krzywda, powtarzalność i brak równowagi sił. Badania wykazują, że te dwa oblicza przemocy są silnie powiązane (Kowalski i in., 2014; Walters, 2021). Jednak **cyberprzemoc istotnie różni się od przemocy „tradycyjnej”** (Kowalski i in., 2014; Wojtasik, 2008):

- Cyberprzemoc, w odróżnieniu od tradycyjnej, nie ma charakteru fizycznego. Obok postaci werbalnej (a raczej tekstowej) i relacyjnej przybiera też formy wizualne. Nie oznacza to jednak, że jest mniej raniąca. Agresja relacyjna (nastawianie klasy przeciwko, wykluczanie, izolowanie) jest bowiem dla młodych podobnie dotkliwa jak pobicie wymagające interwencji lekarza lub pielęgniarki (Przewłocka, 2015). Istnieją też dowody na to, że cyberprzemoc może mieć bardziej szkodliwe konsekwencje dla ofiary niż przemoc tradycyjna (Waasdorp i Bradshaw, 2015).
- Stosowanie cyberprzemocy nie wymaga większej sily fizycznej. Przewaga może się brać z umiejętnego wykorzystania możliwości, jakie dają media elektroniczne lub ze wsparcia społecznego.
- Sprawca* cyberprzemocy postrzega swoje zachowanie jako bardziej anonimowe.
- Osoby dopuszczające się agresji w sieci nie muszą mierzyć się z bezpośrednią reakcją ofiary na nękanie. Mogą więc nie być w pełni świadome tego, jak krzywdzące są ich działania.
- Krąg odbiorców/obserwatorów przemocy w sieci jest zwykle znacznie szerszy niż w przypadku tradycyjnego nękania. Raniące treści rozprzestrzeniają się szybciej i są często niemożliwe do usunięcia.
- Ofiary cyberprzemocy są niemal non stop narażone na atak. Ryzyko nie ogranicza się, jak w przypadku przemocy tradycyjnej, do miejsca i czasu spotkania rówieśników.
- Reakcja ofiary może być opóźniona (jeśli nie dowie się od razu o cyberprzemocy), co ułatwia sprawcy działanie, a ofierze utrudnia obronę.
- Cyberprzemoc często trudniej zaobserwować osobom dorosłym z uwagi na to, że aktywność dziecka w sieci jest znacznie mniej widoczna niż w „świecie realnym”.

W kręgu cyberprzemocy

Badania pokazują, że dzieci i młodzież szkolna doświadczająca przemocy z większym prawdopodobieństwem krzywdzi lub zacznie krzywdzić innych (Casper i Card, 2017; Falla i in., 2022; Walters, 2021). Badacze ustalili, że doświadczanie i stosowanie różnych form agresji współwystępuje ze sobą (czyli, że sprawcy są często ofiarami, a ofiary sprawcami). Co więcej, metaanaliza 23 badań podłużnych przeprowadzona przez Waltersa (2021) wykazała powiązanie tych zjawisk w czasie: **doświadczenie przemocy zwiększało ryzyko jej popetnienia w przyszłości, a dopuszczanie się zachowań agresywnych zwiększało prawdopodobieństwo stania się ich ofiarą**. Zależności podłużne stwierdzono między tradycyjną przemocą, cyberprzemocą, a także między mieszanymi formami przemocy. Poniżej przywołujemy wybrane modele teoretyczne, które próbują wyjaśnić te zależności.

* W opracowaniu wykorzystujemy terminy „sprawca” i „ofiara”, by uprościć narrację, jednak pragniemy podkreślić, że etykiety te, sugerując stałe role o pejoratywnym dodatkowo wydźwięku, stanowią duże uproszczenie. Jak pokażemy w dalszej części tekstu, osoby, które doświadczyły cyberprzemocy, często same zaczynają się jej dopuszczać, a „sprawcy” stają się „ofiarami”. Dlatego terminy te lepiej interpretować jako opisujące pewien akt agresji, zachowanie, a nie osobę, czy grupę osób.

Dlaczego ofiary stają się sprawcami?

Doświadczenie przemocy wyzwała **uczucie złości i frustracji**. Emocje te zaś, zgodnie z ogólną teorią napięcia, zwiększają prawdopodobieństwo angażowania się w zachowania agresywne (Paez, 2018). Ofiary przemocy mogą odczuwać **potrzebę zemsty**, która prowadzi ich do wykorzystania niepożądanych strategii radzenia sobie z napięciem (León-Moreno i in., 2019; Wright i Li, 2013).

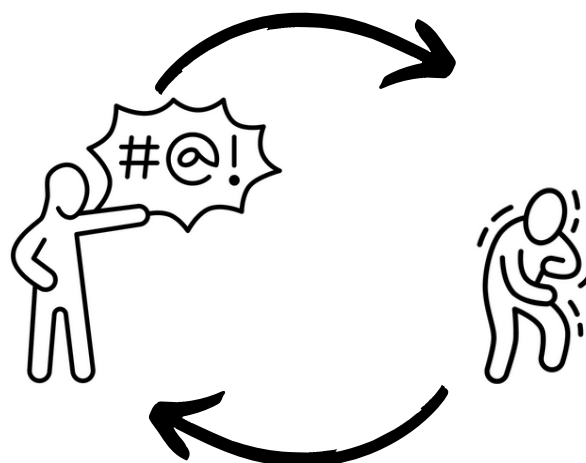
Zgodnie z modelem procesu cyklicznego (den Hamer i in., 2014), osoba, która padła ofiarą przemocy tradycyjnej (twarzą w twarz), nie potrafiąc się jej przeciwstawić, odczuwa silny gniew i napięcie. Próbuje sobie z tym poradzić, sięgając po brutalne treści w mediach. Zwiększona ekspozycja na przemoc w mediach oraz uczucie złości skutkuje zaś odreagowaniem w postaci cyberprzemocy.

Inni badacze wykazali, że stanie się ofiarą przemocy prowadzi do wzrostu **wrogości interpersonalnej**, co w konsekwencji zwiększa prawdopodobieństwo zaangażowania się w znęcanie nad innymi (Walters, 2021; Walters i Espelage, 2018).

Dlaczego sprawcy stają się ofiarami?

Czasem przemoc może osiągnąć sprawcę w **wyniku odwetu** i potrzeby zemsty, jaką czuje ofiara. Jednak nie jest to jedyne wyjaśnienie tego, czemu sprawcy często sami stają się ofiarami przemocy.

Dzieci i młodzież łączą się często w relacje przyjacielskie z osobami podobnymi do siebie (Campigotto i in., 2022). Badacze zjawisko to określają mianem homofilli (gr. *hómoios* – podobny, *fileo* – miłuję). Osoby, które angażują się w nękanie, mogą chętniej łączyć się w grupy znajomych z uwagi na wspólne „zainteresowania” i sposób spędzania czasu (Walters, 2021). **Przynależność do takich grup** zwiększa ryzyko doświadczenia przemocy za sprawą większej dostępności osób, które są skłonne do zachowań agresywnych. Nękanie może być też **narzędziem budowania hierarchii społecznej** (Koh i Wong, 2017). Sprawcy przemocy mogą stać się ofiarami w wyniku konfrontacji z osobami będącymi wyżej od nich w hierarchii.

Do ważnych wniosków doprowadziły badania Daniela Falla i współpracowników (2022) nad znaczeniem **moralnego dystansowania się** dla cyklu przemocy. Sugerują one, że niektóre ofiary przemocy mogą w zniekształcony sposób interpretować to, co je spotkało, traktując **akt agresji jako normatywną cechę relacji rówieśniczych** (tak po prostu zachowują się koledzy/koleżanki). Doświadczenie przemocy młodzi ludzie mogą odbierać jako otrzymanie „cennej lekcji”, że nękanie daje władzę (psychologowie nazywają ten mechanizm restrukturyzacją poznawczą). W konsekwencji mogą one same stać się agresorami w przyszłości, odcinając się od poczucia winy i wstydu poprzez usprawiedliwienie nieetycznego zachowania.

Świadomość tego, że „przemoc rodzi przemoc” może pomóc w przerwaniu cyklu przemocy (Widom, 1989). Jednak myślenie o przemocy jako o zjawisku wyłącznie cyklicznym może prowadzić do nieuzasadnionego obwiniania ofiar („same sobie winne”). **Doświadczenie przemocy przez jednostkę nie musi oznaczać, że w przeszłości była ona sprawcą podobnych działań. Akt agresji może być niespodziewany, niezawiniony i nigdy nie jest w porządku.** Rady typu „to po co tam wchodzisz, zlikwiduj konto” są *de facto* aktem wykluczania z przestrzeni publicznej, gdzie każdy ma prawo być i oczekiwać poszanowania swojej godności.

Płeć a cyberprzemoc

Z wielu badań płynie wniosek, że chłopcy częściej niż dziewczęta uczestniczą w agresji fizycznej (jako sprawcy i ofiary; Card i in., 2008; Casper i Card, 2017; Waasdorp i Bradshaw, 2015). Nie oznacza to, że problem przemocy dotyczy wyłącznie chłopców. Wśród dziewcząt dominującą formą przemocy jest agresja relacyjna (Card i in., 2008; Casper i Card, 2017). W prowadzonych badaniach **dziewczęta częściej niż chłopcy doświadczali cyberprzemocy** (szczególnie w formie relacyjnej i werbalnej), **natomiast chłopcy częściej byli sprawcami agresji w sieci** (Sun i in., 2016; Waasdorp i Bradshaw, 2015; Zsila i in., 2019). Chłopcy częściej angażowali się w cyberprzemoc, jeśli byli wcześniej ofiarami cyberprzemocy, a dziewczęta jeśli doświadczyły też wcześniej przemocy tradycyjnej (Zsila i in., 2019).

Korzystanie z internetu a cyberprzemoc

Cyberprzemoc odbywa się za pośrednictwem technologii informacyjno-komunikacyjnych. Wiele osób zastanawia się więc, jak użytkowanie mediów cyfrowych wiąże się z przemocą w sieci. To także przedmiot dociekań naukowych.

W sposób szczególny badacze przyglądają się znaczeniu **problematicznego użytkowania internetu (PUI)**, które objawia się kompulsywnym myśleniem o internecie (aktywnościach z nim związanych), nadmiernym korzystaniem z jego zasobów i niemożnością kontrolowania czasu spędzającego on-line oraz zaniedbywaniem przez to obowiązków (Young i Abreu, 2011). Symptomy PUI są podobne do objawów uzależnienia od substancji psychoaktywnych. Obejmują objawy odstawienia, nieprzewidywalne zachowania czy wahania nastroju (Anderson i in., 2017).

Wiele badań wykazało, że osoby uzależnione od internetu częściej są sprawcami lub ofiarami przemocy i cyberprzemocy (Kowalski i in., 2014; Vessey i in., 2023). Przyczyn tej korelacji niektórzy upatrują w tym, że korzystanie z mediów cyfrowych zwiększa szansę na obcowanie młodzieży z brutalną treścią. Większa **ekspozycja na przemoc w mediach** jest zaś czynnikiem ryzyka cyberprzemocy (Fanti i in., 2012), szczególnie wśród chłopców (Den Hamer i Konijn, 2015). Nie każdy użytkownik internetu spędza jednak czas na oglądaniu antyspolecznych treści. Okazuje się, że to **osoby o wyższym poziomie agresji więcej korzystają z internetu**, gdyż ułatwia on obcowanie z brutalną treścią i podejmowanie agresywnych zachowań (Müller i in., 2018).

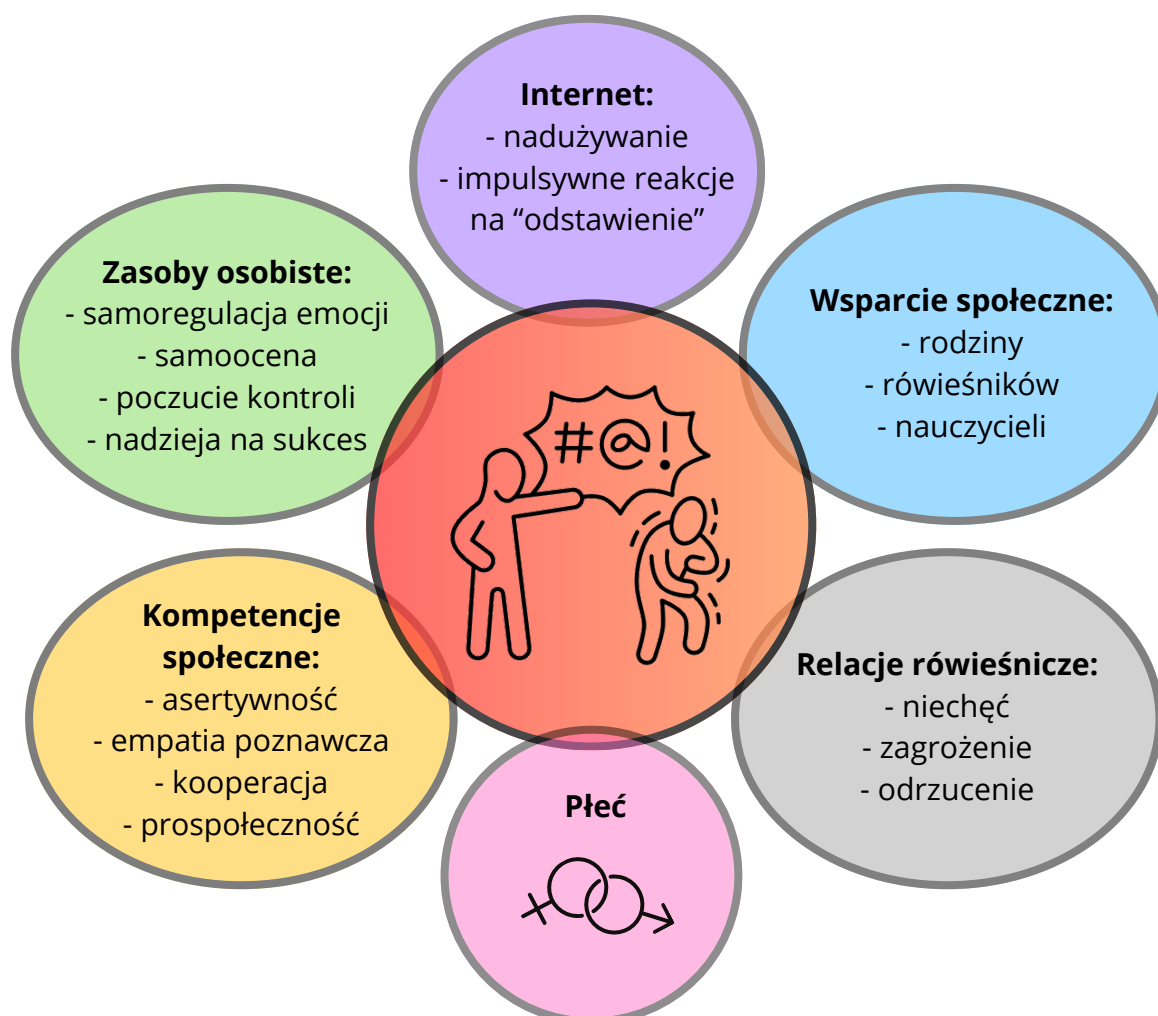
Tak więc to **nie długość czasu spędzanego w sieci jest czynnikiem ryzyka cyberprzemocy** (Den Hamer i Konijn, 2015; Müller i in., 2018), **ale rodzaj aktywności w sieci (ekspozycja na przemoc) i korzystanie z internetu w sposób problematyczny** (Ko i in., 2009; Müller i in., 2018).

Badania wykazały bowiem, że młodzież uzależniona od internetu częściej przejawia agresywne zachowania (Ko i in., 2009) i z większym prawdopodobieństwem dopuści się w przyszłości cyberprzemocy (Gámez-Guadix i in., 2016). Jak zaś podkreślają niektórzy, PU prowadzi do gorszego funkcjonowania psychospołecznego, przekładającego się na

zwiększoną drażliwość, co może skutkować agresją (Chang i in., 2015; Smith i O’Higgins Norman, 2021). Inne prace wykazały natomiast, że u podstaw uzależnienia od Internetu i agresywnych zachowań leżą wspólne cechy i mechanizmy neurobiologiczne (Hahn i Kim, 2014; Lim i in., 2015).

Warto też podkreślić, że **problematyczne użytkowanie internetu może być reakcją na doświadczenie cyberprzemocy**, co jest zgodne z wynikami badań (Gámez-Guadix i in., 2013; Müller i in., 2018) i przywoływanym wcześniej modelem procesu cyklicznego przemocy.

Wyniki badań wskazują także na inne potencjalne przyczyny agresji w sieci. Wszystkie uwzględnione w badaniu ostrołęckim czynniki przedstawia poniższy schemat.

Rysunek 1. Czynniki mogące, w świetle badań, być powiązane z cyberprzemocą.

Wyniki ostrotęckiego badania

Wyniki analiz uwarunkowań cyberprzemocy na podstawie zgromadzonych w „Ostrotęckim obserwatorium oświatowym” danych przedstawimy w podziale na czynniki indywidualne i społeczne. Zaczniemy jednak od przedstawienia skali zjawiska i poszukania odpowiedzi na pytanie, czy cyberprzemoc ma płeć?

Cyberprzemoc – skala zjawiska

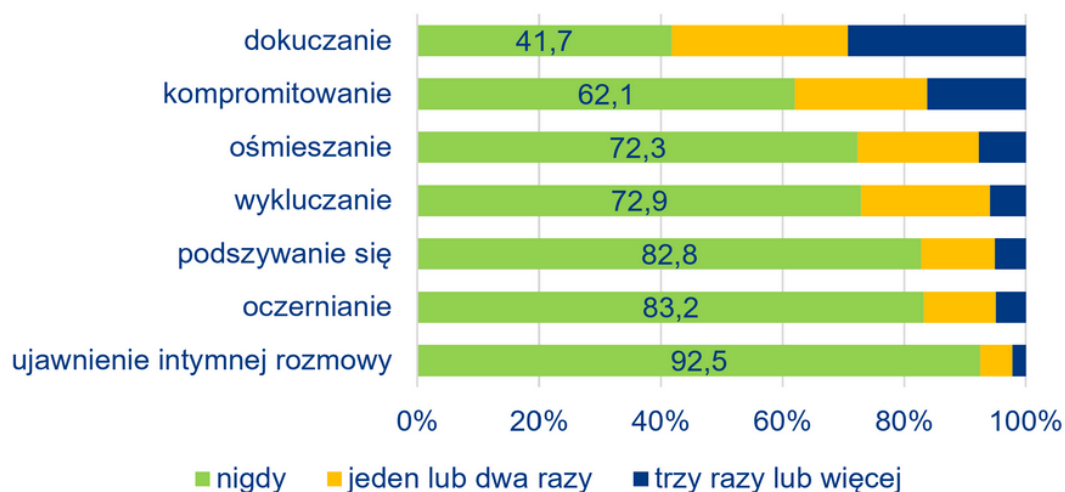
Prezentację wyników badań zrealizowanych na wiosnę 2022 roku w klasie VIII publicznych szkół podstawowych w Ostrotęce zaczniemy od analizy nasilenia różnych form cyberprzemocy.

Intersujące nas zjawisko zbadano wykorzystując dobrze już znane w Ostrotęce narzędzia diagnostyczne Diagmatic. Wiarygodne dane pozyskano od 545 uczniów. Kwestionariusz bazujący na przywołanej wyżej koncepcji Willarda pozwolił zebrać dane o siedmiu formach przemocy w sieci, oddzielnie w wymiarze jej doświadczania i sprawstwa.

Nie używamy pojęć ofiary i sprawcy ponieważ, jak wiadomo z uprzednich badań, często (ale nie zawsze!) osoby zarówno doświadczają, jak są sprawcami cyberprzemocy.

Uczestnicy badania na czterostopniowej skali (patrz wykresy poniżej) deklarowali częstotliwość różnych aktów przemocy w okresie sześciu miesięcy. Biorąc pod uwagę moment zbierania danych, czas ten obejmował mniej więcej pierwszą połowę 2022 roku.

Poniższy wykres przedstawia wyniki dla doświadczania przemocy w sieci.

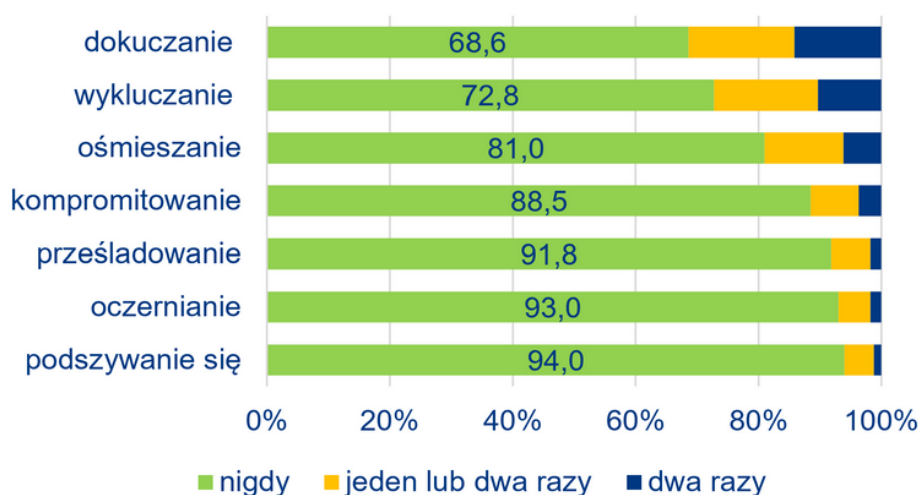
Rysunek 2. Doświadczenie cyberprzemocy w ciągu ostatnich 6 miesięcy.

Najczęściej doświadczaną formą internetowej agresji było dokuczanie (pytanie odnosiło się do otrzymywania złośliwych wiadomości). W analizowanym okresie blisko sześciu na 10 uczniów doświadczyło tej formy przynajmniej raz.

Najrzadziej respondenci wskazywali na ujawnianie w sieci intymnej rozmowy: niespełna jeden na dziesięciu przyznał, że miało to miejsce w jego wypadku.

W sumie w badanym okresie **respondenci** przyznali, że **doświadczyli ponad 2400 aktów przemocy**, co przekłada się na blisko 4,5 zdarzenia na osobę. To jednak wartość średnia. Ponad 24% uczniów nie doświadczyło ani jednego epizodu przemocowego, a 14% doświadczyło 10 i więcej takich sytuacji. Te ostatnie wartości oznaczają, że te 14% nastolatków doświadczyło ponad 40% wszystkich zadeklarowanych w badaniu aktów przemocy w sieci. Wskazuje to na **znaczną koncentrację tego zjawiska w stosunkowo niewielkiej grupie uczniów**.

Kolejny wykres pokazuje obraz cyberprzemocy od strony deklarowanego sprawstwa.

Rysunek 3. Sprawstwo cyberprzemocy w ciągu ostatnich 6 miesięcy.

Tak jak w wypadku doświadczania przemocy najbardziej popularne jest dokuczanie innym. Ponad 30% nastolatków biorących udział w badaniu przyznało, że przynajmniej raz w badanym półroczu wystąpiło komuś intencjonalnie sprawiającą przykrość wiadomość.

W wypadku sprawstwa najrzadsze okazały się próby skłócania znajomych poprzez upowszechnianie obraźliwych opinii pod „fatszywą flagą” – do sprawstwa tej formy cyberprzemocy przyznało się trochę ponad 6% nastolatków.

Analogiczne podsumowanie jak dla doświadczania przemocy wykazuje, że biorący udział w sondażu przyznali, że byli sprawcami ponad 1300 aktów przemocy, co przekłada się na blisko 2,4 zdarzenia na osobę. Wyniki badania wskazują zatem na zdecydowanie **większe nasilenie doświadczania cyberprzemocy niż jej sprawstwa**.

W znacznej mierze może to wynikać z trudności w przyznaniu się do działań, które w opinii nastolatków są przez „świat dorosłych” oceniane negatywnie (tzw. czynnik aprobaty społecznej).

Może być też tak, że nie wszystkie akty przemocy miały charakter intencjonalny. Na przykład w badaniach Pyżalskiego (2012) co trzeci polski nastolatek przyznał, że wystąpił przez internet lub telefon coś, co miało być żartem, a skończyło się poważną krzywdą innej osoby.

Ponad 49% uczniów nie przyznało się do ani jednego epizodu przemocowego, a do 10 i więcej aktów cyberprzemocy przyznało się około 6%. Te sześć procent respondentów było sprawcami 41% epizodów. Oznacza to znaczną koncentrację tego zjawiska w stosunkowo niewielkiej grupie uczniów. Koncentracja aktów sprawstwa jest znacznie większa niż doświadczania przemocy w sieci.

Jakie grupy nastolatków można wydzielić ze względu na udział w cyberprzemocy?

Jak wykazały liczne badania (patrz powyżej), doświadczanie i sprawstwo cyberprzemocy są ze sobą mocno powiązane. Taka zależność potwierdza się w naszym badaniu w Ostrołęce. Jednak uproszczeniem byłoby przyjęcie, że nastolatki można podzielić na dwie grupy: uczestniczących w cyberprzemocy i stroniących od niej. Obraz jest bardziej złożony.

Odpowiedzi na pytania o częstotliwość różnych form cyberprzemocy – doświadczania i sprawstwa – pozwoliły wyróżnić cztery grupy uczniów*. Granice między nimi nie są ostre, ale jednak wyraźne. Poniższy rysunek zawiera ich charakterystyki.

Rysunek 4. Cztery grupy uczniów wyróżnionych ze względu na doświadczanie i sprawstwo aktów cyberprzemocy.

Pierwszą z nich nazwaliśmy *poza kręgiem cyberprzemocy*. Znajdujący się w niej bardzo rzadko zarówno doświadczają, jak i są sprawcami internetowej przemocy. To najliczniejsza grupa, należy do niej co trzeci z biorących udział w badaniu.

* Zastosowano metodę analizy skupień K-średnich w pakiecie SPSS 29.

Druga grupa jest negatywem pierwszej: w kręgu cyberprzemocy. Choć należy do niej co siódmy nastolatek, to w niej koncentruje się około 50% zadeklarowanych aktów przemocy. Charakterystyka tej grupy potwierdza silną koncentrację badanego zjawiska.

Zakwalifikowani do trzeciej grupy doświadczający cyberprzemocy najlepiej pasują do homogenicznej kategorii ofiary. Jednak trzeba dodać, że poziom doświadczanej cyberprzemocy nie jest tak duży jak w drugiej grupie. Znajduje się w niej co piąty z uczestników sondażu.

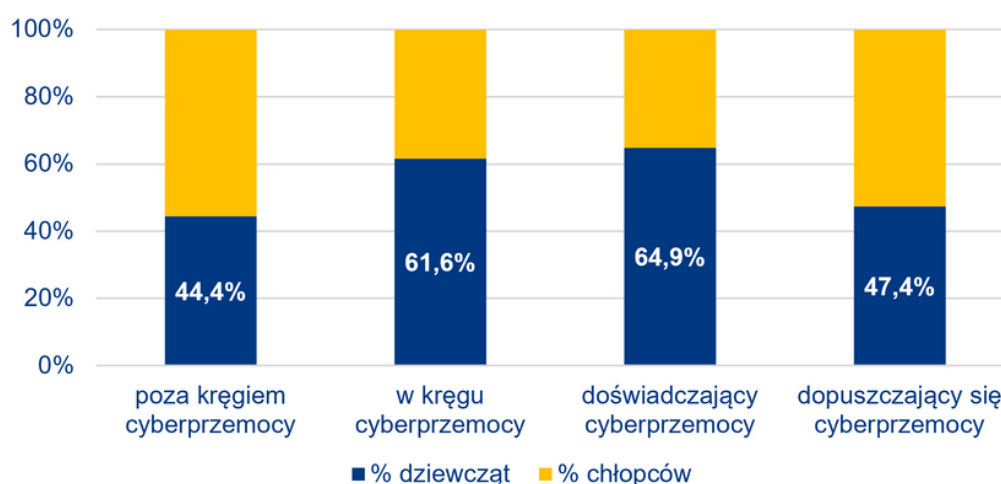
Ostatnia kategoria, dopuszczający się cyberprzemocy, jest najmniej wyrazista. Relatywnie częściej są sprawcami, niż ofiarami, ale natężenie tych aktów jest mniejsze niż w grupie drugiej. Obejmuje prawie 1/3 ósmoklasistów.

Taki czterodzielny obraz uwikłania nastolatków w cyberprzemoc jest zdecydowanie bogatszy i, co najważniejsze, bardziej trafny niż dychotomiczny podział sprawcy-ofiary.

Uwarunkowania cyberprzemocy

Analizę uwarunkowań cyberprzemocy zaczniemy od odpowiedzi na pytanie, czy wyróżnione wyżej grupy „mają płeć”?

Poniższy wykres pokazuje udział procentowy dziewcząt i chłopców w tych grupach.

Rysunek 5. Procentowy udział dziewcząt i chłopców w wyróżnionych grupach.

W całej grupie ósmoklasistów, którzy wzięli udział w badaniu, odsetek dziewcząt wynosi 52,3%. Odsetki na wykresie pokazują, że wbrew stereotypowi „męskiej agresji”, obraz jest bardziej skomplikowany. **Dziewczęta są nadreprezentowane w dwóch grupach: w kręgu przemocy i doświadczających przemocy.** W kategorii doświadczający cyberprzemocy blisko 2/3 to uczennice. Jest to spójne z wynikami innych badań, które donoszą, że dziewczęta częściej niż chłopcy doznają agresji w sieci (Sun i in., 2016; Zsila i in., 2019). Nasze badanie pokazało jednak, że dziewczęta są także częściej uwikłane w krąg cyberprzemocy. Może to wynikać z faktu, że cyberprzemoc ma często charakter relacyjny i nie potrzebuje przewagi fizycznej.

Czyli cyberprzemoc musi skupiać naszą wychowawczą uwagę nie tylko na chłopcach. Dziewczyny są częściej uwikłane w krąg cyberprzemocy ale i częściej mogą stać się bezbronnymi jej ofiarami.

Czynniki indywidualne

W analizach uwarunkowań cyberprzemocy będziemy porównywać grupę **poza kręgiem przemocy** z trzema pozostałymi kategoriami. Czyli pierwsze skupienie uczniów będzie grupą odniesienia. W poniższych tabelach za pomocą strzałek symbolicznie pokazano, czy w danej grupie w stosunku do grupy odniesienia stwierdzono znacząco statystycznie wyższą/niższą średnią dla danej cechy. Należy pamiętać, że interpretacja strzałki w górę/w dół zależy od tego, czy czynnik ma

negatywny (np. nadużywanie internetu) czy pozytywny charakter i z którą grupą „cyberprzemocy” mamy do czynienia.

Analizy będą prowadzone ze statystyczną kontrolą wszystkich przedstawionych na rysunku 1. czynników, czyli efekt dla danego czynnika będzie szacowany tak, jakby pozostałe były dla wszystkich analizowanych osób na tym samym poziomie*.

Tabela 1. Nasilenie czynników potencjalnie powiązanych z cyberprzemocą w wyróżnionych grupach w odniesieniu do kategorii uczniów *poza kręgiem cyberprzemocy*: korzystanie z internetu, zasoby osobiste, kompetencje społeczne.

Kategoria	Grupa odniesienia: <i>poza kręgiem cyberprzemocy</i>	Grupa uczniów		
	Czynnik	W kręgu cyberprzemocy	Doświadczający cyberprzemocy	Dopuszczający się cyberprzemocy
Internet	Nadużywanie internetu	—	↑	—
	Impulsywne reakcje	↑	—	—
Zasoby osobiste	Samoregulacja emocjonalna	↓	↓	↓
	Samoocena	—	—	—
	Poczucie kontroli	—	—	—
	Nadzieja na sukces	—	—	—
Kompetencje społeczne	Asertywność	↑	—	↑
	Empatia poznawcza	↑	—	—
	Kooperacja	—	—	—
	Prospołeczność	↓	—	—

Spośród czynników indywidualny grupę *poza kręgiem cyberprzemocy* od wszystkich pozostałych kategorii odróżnia czynnik samoregulacji emocjonalnej. W trzech wyróżnionych grupach poziom tej cechy jest znacząco niższy niż w grupie odniesienia. Oznacza to, że **osoby mające większe trudności w regulacji emocji częściej zarówno doświadczają, jak i są sprawcami cyberprzemocy**. Uzyskany w populacji ostrotęckich nastolatków wynik jest zgodny z wynikami szeregu badań nad znaczeniem samoregulacji dla funkcjonowania młodych ludzi**.

* Użyto wielozmiennowej analizy regresji, w której przynależność do kategorii oznaczano zmiennymi 0-1, grupa referencyjna: *poza kręgiem cyberprzemocy*.

** Szersze omówienie można znaleźć w broszurze autorstwa M. Gajdy (2023). *Przejmij kierownicę, czyli o znaczeniu samoregulacji i jej uwarunkowaniach*.

Z efektem samoregulacji emocjonalnej współgra zaobserwowany **w grupie najsilniej zaangażowanej w cyberprzemoc wyższy poziom impulsywnych reakcji emocjonalnych związanych z ograniczaniem dostępu do internetu.**

Drugi aspekt problematycznego używania internetu – jego nadużywanie – jest natomiast powiązany z przynależnością do grupy doświadczający przemocy (przypomnijmy, że w grupie tej praktycznie nie występuje sprawstwo agresji w sieci i nadreprezentowane są dziewczęta). Wyniki tego badania nie rozstrzygają, co jest przyczyną, a co skutkiem. Jak pisaliśmy wcześniej, problematyczne użytkowanie internetu może być reakcją na doświadczenie cyberprzemocy. Dlatego, jak już wspominaliśmy, zalecenia dotyczące całkowitego wycofania się z *social mediów* nie będą wspierające. Jeżeli osoby doświadczają cyberprzemocy, a mimo to są wręcz kompulsywnie w nich obecne, oznacza to, że jest to dla nich ważna przestrzeń społeczna oraz być może też strategia radzenia sobie z trudnymi doświadczeniami. Oczywiście nie podważa to konieczności uczenia młodzieży zrównoważonego i bezpiecznego korzystania z internetu i mediów społecznościowych.

W obszarze kompetencji społecznych w ostrotęckiej populacji obserwujemy dość niespodziewane korelaty cyberprzemocy. Okazuje się bowiem, że **w grupach w kręgu cyberprzemocy i dopuszczających się cyberprzemocy stwierdzono podwyższony poziom asertywności.** Asertywność rozumiana jako zdolność otwartego wyrażania opinii, uczuć i artykułowania swoich potrzeb w określonych granicach, jest często przywoływana jako warunek dobrego funkcjonowania w interakcjach społecznych. Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że bycie ofiarą nękania wiąże się z niską asertywnością, a bycie sprawcą cyberprzemocy, wiąże się z wysoką asertywnością (Martínez i in., 2020). Pierwsza z tych prawidłowości nie

znajduje potwierdzenia w naszych wynikach, ale związek sprawstwa z asertywnością potwierdza się. Zatem choć asertywność jest cechą wartą wspierania, to trzeba pamiętać o jej ciemnej stronie.

Drugą zaskakującą prawidłowością statystyczną wykrytą w ostrotęckiej populacji jest wyższy niż w grupie odniesienia poziom empatii w grupie najsilniej zaangażowanej w cyberprzemoc. Choć intuicja psychologiczna podpowiada nam, że zdolności empatyczne powinny ograniczać angażowanie się w cyberprzemoc, to dotychczasowe badania są niejednoznaczne. W przywołanej wyżej pracy Martínez i współpracownicy (2020) twierdzą, że choć wiele badań, wskazuje, że wysoki poziom empatii zazwyczaj jest czynnikiem ochronnym, a niski jej poziom jest czynnikiem ryzyka cyberprzemocy, to przeprowadzone przez nich badania wykazały, że **bycie cyberprzemocowcem wiązało się z wyższym poziomem empatii.** Możliwe jest zatem, że sprawcy cyberprzemocy rozumieją uczucia innych, ale wykorzystują to, aby ranić i podporządkowywać sobie rówieśników. W populacji ostrotęckiej potwierdza się wynik uzyskany przez zespół Martineza, choć trzeba zauważyć, że w użyta w naszym badaniu skala mierzy empatię poznawczą (np. przekonanie, że łatwo odczytuję emocje z wyrazu twarzy), a nie afektywną (współodczuwanie emocji).

W tej grupie potencjalnych uwarunkowań cyberprzemocy potwierdzenie znalazło przypuszczenie, że z analizowanym zjawiskiem związek ma prospołeczność, czyli wrażliwość na potrzeby innych osób oraz chęć pomagania i wspierania ich. **Osoby, które znalazły się w kręgu cyberprzemocy, wykazały, przeciętnie rzecz biorąc, znacząco niższy poziom prospołeczności.** Wiele badań wskazało, że klimat szkolny, w którym dominuje konkurencja i rywalizacja, prowokuje i eskaluje agresywne zachowania u uczniów. W takim środowisku zachowania agresywne, w tym cyberprzemoc, są bardziej powszechne (Kowalski i in., 2014).

Pozostałe uwzględnione czynniki indywidualne, choć istniały przesłanki, by spodziewać się, że będą powiązane z cyberprzemocą, w populacji ostrotęckiej nie potwierdziły swojego znaczenia. Brak niektórych powiązań może budzić szczególne zdziwienie. Na przykład wyniki innych badań dostarczyły dowodów, że bycie ofiarą wiąże się niskim poczuciem własnej wartości (Marciano i in., 2020). Dlaczego w populacji ostrotęckiej prawidłowość ta nie potwierdziła się? Należy pamiętać, że jeżeli dane badanie potwierdza istnienie jakiejś zależności i jest to zgodne

z wynikami innych studiów, to jest to mocny argument. Inaczej jest, gdy w analizowanym badaniu nie zachodzi istotna statystycznie zależność. W takiej sytuacji pewność wnioskowania jest mniejsza, szczególnie, gdy inne badania zależność taką wykazują. O ile w wypadku pozostałych czynników, w których w Ostrotęce nie zarejestrowano znaczących efektów, nie ma wielu dowodów na ich istnienie, to w wypadku samooceny warto jednak przyjąć, że bycie ofiarą cyberprzemocy zagraża poczuciu własnej wartości.

Czynniki społeczne

Cyberprzemoc to z pewnością zjawisko w dużej mierze społeczne. W naszym badaniu skupiliśmy uwagę na relacjach rówieśniczych i wsparciu społecznym.

Tabela 2. Nasilenie czynników potencjalnie powiązanych z cyberprzemocą w wyróżnionych grupach w odniesieniu do kategorii uczniów *poza kręgiem cyberprzemocy*: relacje rówieśnicze i wsparcie społeczne.

Kategoria	Grupa odniesienia: <i>poza kręgiem cyberprzemocy</i> Czynnik	Grupa uczniów		
		W kręgu cyberprzemocy	Doświadczający cyberprzemocy	Dopuszczający się cyberprzemocy
Relacje rówieśnicze	Negatywne nastawienie do rówieśników	—	—	—
	Poczucie zagrożenia ze strony rówieśników	↑	↑	↑
	Poczucie odrzucenia ze strony rówieśników	—	—	—
Wsparcie społeczne	Poczucie wsparcia ze strony domu rodzinnego	↓	—	—
	Poczucie wsparcia ze strony rówieśników	—	—	↑
	Poczucie wsparcia ze strony nauczycieli szkolnych	—	↓	↓

Relacje rówieśnicze zostały zbadane przez pryzmat postrzeganych trudności (deficytów). Okazało się, że czynnikiem odróżniającym wszystkie trzy grupy uczniów zaangażowanych w cyberprzemoc od osób będących *poza kręgiem przemocy* było **wyższe poczucie zagrożenia ze strony rówieśników**. To oczywiście nie dziwi. Może być jednak tak, że doświadczanie przemocy wyolbrzymia poczucie zagrożenia. Dotychczasowe badania donosiły bowiem, że osoby, które są ofiarami, są wyczulone na potencjalne zagrożenia ze strony rówieśników i interpretują nawet łagodne lub nieszkodliwe bodźce jako zagrażające (Hamstra i Fitzgerald, 2022). To zaś może prowadzić do stosowania przemocy w celu obrony przed realnym lub potencjalnym zagrożeniem.

W obszarze uwarunkowań społecznych cyberprzemocy badania wskazują również na znaczenie wsparcia społecznego (Arató i in., 2022). W naszym badaniu także okazał się to ważny czynnik. Uczniowie silnie zaangażowani w cyberprzemoc zarówno jako sprawcy, jak i ofiary (grupa w kręgu cyberprzemocy) byli tymi, którzy odczuwali **mniejsze wsparcie domu rodzinnego** niż osoby spoza kręgu cyberprzemocy. Osoby z kategorii *doświadczających przemocy*, ale również *dopuszczających się przemocy*, odczuwali **niższy niż przeciętnie w grupie odniesienia poziom wsparcia ze strony nauczycieli**. To ważne spostrzeżenie ze względu na ewentualne działania zaradcze szkoły. Jeżeli uczniowie będą czuli, że mogą bez obaw zgłosić nauczycielom przypadki przemocy, to może to ograniczać skalę zjawiska.

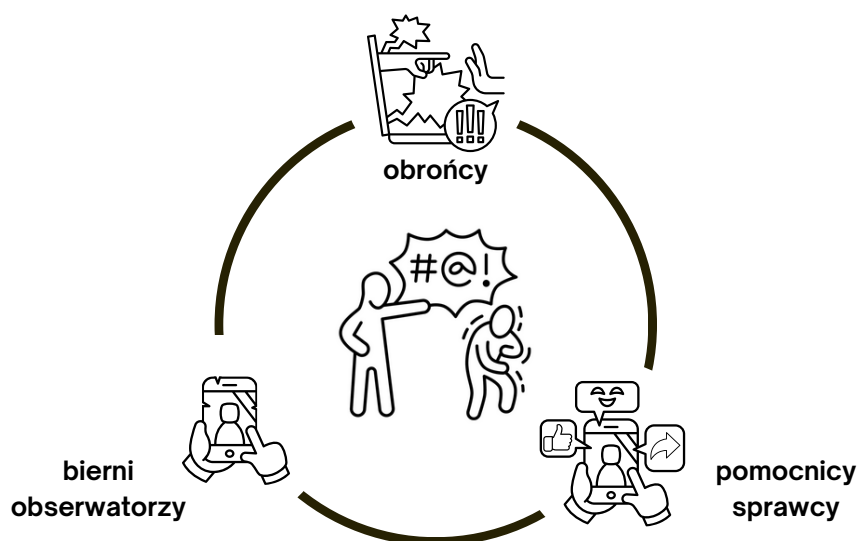
Poniższa tabela uzyskaną w analizach wiedzę zbiera w postaci zestawów czynników chroniących i czynników ryzyka cyberprzemocy. Określenia te wskazują, że mamy do czynienia z faktycznymi relacjami przyczynowo-skutkowymi. Gdyby oprzeć takie zestawienie tylko na wynikach badania ostrotęckiego, byłoby to poznawczo ryzykowne. Stosunkowo niewielka grupa osób biorących udział w badaniu oraz przekrojowy jego charakter (czyli jednokrotny pomiar) nie dawałaby do tego dostatecznej podstawy. Jednak skojarzenie wykrytych w Ostrotęce prawidłowości z wiedzą z innych badań nad cyberprzemocą pozwala na formułowanie pewniejszych wniosków. Planując działania profilaktyczne i zaradcze w grupie ostrotęckich nastolatków, warto kierować się tymi ustaleniami.

Tabela 3. Podsumowanie czynników powiązanych w badaniu z cyberprzemocą.

Czynniki chroniące	Czynniki ryzyka
Wysoki poziom samoregulacji emocji	Zaburzenia kontroli emocji w związku z brakiem internetu (szczególnie dla sprawstwa) Nadużywanie Internetu (szczególnie dla doświadczenia cyberprzemocy)
Nastawienie prospołeczne (wrażliwość na potrzeby innych i chęć pomagania im)	Wysoki poziom asertywności (sprawstwo) i empatii poznawczej (w kręgu cyberprzemocy)
Wsparcie domu rodzinnego	Poczucie zagrożenia ze strony rówieśników (zarówno dla sprawstwa jak i doświadczenia przemocy)
Wsparcie nauczycieli szkolnych	Poczucie wsparcia grupy rówieśniczej (sprawstwo przemocy)

Wnioski i rekomendacje

W badaniu uwagę skoncentrowaliśmy na doświadczaniu i stosowaniu cyberprzemocy, by lepiej przyjrzeć się głównym aktorom tego zjawiska. Taki obraz jest jednak niepełny. Obok sprawcy i ofiary aktu przemocy stoją **bierni obserwatorzy**, którzy są publicznością osób stosujących agresję. Są też **pomocnicy sprawców**, czyli osoby, które w mniej lub bardziej aktywny sposób dopingują oprawcom, wspierając tym samym zachowania przemocowe. Są (miejmy nadzieję) także **obrońcy**, którzy potrafią przeciwstawić się działaniom sprawców. To często od tych osób (obrońców, obserwatorów i pomocników) zależy, czy prześladowanie zostanie zauważone, utrzymane, czy zakończone (Mróz i in., 2022).

Rysunek 6. Aktorzy (cyber)przemocy.

Taki sposób myślenia o zjawisku przemocy zapoczątkował Olweus (1993 za: Mróz i in., 2022), który w zaproponowanym modelu koła prześladowania (*bullying circle*) wyszczególnił wiele możliwych ról przyjmowanych przez osoby zaangażowane w przemoc (odróżnia on np. potencjalnych obrońców od rzeczywistych obrońców, a także wyróżnia rolę „wrogociela”, który sympatyzuje z prześladowanym, ale w obliczu strachu przed staniem się ofiarą w sposób bierny lub czynny wspiera sprawcę przemocy)*.

Specjaliści są jednomyślni, że **działania profilaktyczne i interwencyjne mające na celu przeciwdziałanie cyberprzemocy (i przemocy w ogóle) muszą uwzględniać osoby przyjmujące wszystkie te role.**

Błędem jest koncentracja wyłącznie na sprawcy danego aktu przemocy. Skoro wiemy z badań, że doświadczenie cyberprzemocy zwiększa prawdopodobieństwo jej popełnienia w przyszłości, konieczne jest wsparcie osoby, którą dotknęła przemoc i udzielenie jej pomocy w przepracowaniu emocji. Kluczowe będą działania, które mają na celu **przeciwdziałanie normalizacji przemocy rówieśniczej** (uznaniu przez młodzież, że tak po prostu zachowują się rówieśnicy). Nie tylko ofiary aktu agresji, ale także obserwatorzy powinni usłyszeć od zaufanych osób dorosłych, że to, co się zadziało, to przemoc, że tak nie zachowują się przyjaciele i że nikt nie ma prawa naruszać w ten sposób dobra i godności ich samych ani innych osób.

* Opis tego modelu z uwzględnieniem wszystkich ról można znaleźć w publikacji: Mróz, J. T., Wójcik, M., Pyżalski, J. (2022). *Bullying – prześladowanie rówieśnicze. Prawdy i mity na temat zjawiska*. Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka, 21(4), 34–85.

Ważne jest też **wzmacnianie potencjalnych obrońców** w tym, by mieli odwagę przeciwstawić się oprawcy lub szukać wsparcia u dorosłych.

Cyberprzemoc należy widzieć nie jako odizolowany problem, ale jako **przejaw zaburzeń relacji rówieśniczych** (Mróz i in., 2022). W grupie, w której jest przyzwolenie na wykluczanie oraz przemoc, w której znęcanie się nad innymi jest wyznacznikiem pozycji społecznej, szybciej ktoś wejdzie w rolę sprawcy. Wsparcie rówieśników w podejmowanych działaniach przemocowych będzie dodatkowym czynnikiem utrwalającym niepożądane zachowania.

Skoro cyberprzemoc i przemoc „tradycyjna” są ze sobą powiązane, nie należy sztucznie rozdzielać tych zjawisk. Jeśli cyberprzemoc ma miejsce w grupie rówieśniczej (np. klasie szkolnej), to w sytuacji offline dzieci i młodzież będą często wchodzić w te same role. Może być tak, że osoba izolowana w klasie szkolnej jest tą, która doświadcza też wykluczenia w mediach społecznościowych. Osoba stosująca przemoc fizyczną w klasie, z większym prawdopodobieństwem będzie też agresorem w sieci. Dlatego **ogromne znaczenie dla przeciwdziałania agresji w sieci ma obserwowanie dynamiki grupowej w szkole/klasie i świadome oddziaływanie na nią**.

Przeprowadzone badanie wykazało, że z cyberprzemocą powiązanych jest wiele czynników. Dlatego **szkolne programy profilaktyki przemocy powinny być tak kompleksowe, jak to tylko możliwe**. Wyniki badań, również w Ostrołęce, wskazują, że szczególnie warto **położyć nacisk na samoregulację emocji, budowanie dobrych relacji, uwrażliwianie na potrzeby innych ludzi i pomaganie im**.*

Ważne jest też oczywiście **rozwijanie umiejętności bezpiecznego, krytycznego i zrównoważonego korzystania z internetu** oraz szerzenie **wiedzy nt. cyberprzemocy**, motywów, myśli i uczuć osób zaangażowanych w cyberprzemoc w różnych rolach. Należy jednak pamiętać, że profilaktyki cyberprzemocy nie można sprowadzić do psychoedukacji nt. agresji w sieci.

Działania profilaktyczne warto też rozpocząć odpowiednio wcześniej. Badania bowiem pokazują, że programy mające na celu przeciwdziałanie znęcaniu się są skuteczniejsze w przypadku młodszych uczniów (poniżej klasy 8 szkoły podstawowej), niż starszych (Yeager i in., 2015).

Na zakończenie pragniemy zwrócić uwagę na to, że bardzo ważną rolę w przeciwdziałaniu cyberprzemocy pełnią **bliskie osoby dorosłe**: rodzice, nauczyciele, pedagodzy i psycholodzy szkolni oraz inne osoby zaufane. Jeśli młody człowiek będzie miał **choć jedną osobę dorosłą, którą darzy wystarczającym zaufaniem**, by powiedzieć jej o tym, czego doświadcza, czego był świadkiem lub czego się dopuścił, możliwe będzie podjęcie odpowiednich działań. Nie oglądając się na innych, zastanówmy się, co my możemy zrobić, by takie relacje z dziećmi i młodzieżą budować. I rozmawiajmy z młodymi ludźmi o tym, co robią w świecie cyfrowym, nie tylko wtedy, gdy wydarzy się coś niepokojącego, ale tak na co dzień. Łatwiej im będzie wtedy podzielić się z nami tym, co im się przydarzyło.

* O tym, jak dbać o te obszary pisaliśmy we wcześniej opublikowanych opracowaniach. Wszystkie są dostępne do pobrania ze strony projektu na stronie projektu:

www.pedagog.uw.edu.pl/ostroleka/projekty/ostroleckie-observatorium-oswiatowe/

Nt. samoregulacji: Gajda, M. (2023). *Przejmij kierownicę, czyli o znaczeniu samoregulacji i jej uwarunkowaniach*.

Nt. relacji i prospołeczności: Jasińska-Maciażek, A., Gajda, A., Grygiel, P., Dolata, R. (2022). *Kompetencje społeczne ostrołęckich ósmoklasistów i ich znaczenie dla relacji rówieśniczych*.

Literatura

- Anderson, E. L., Steen, E., Stavropoulos, V. (2017).** Internet use and problematic Internet use: A systematic review of longitudinal research trends in adolescence and emergent adulthood. *International Journal of Adolescence and Youth*, 22(4), 430–454.
- Arató, N., Zsidó, A. N., Rivnyák, A., Péley, B., Lábadi, B. (2022).** Risk and protective factors in cyberbullying: The role of family, social support and emotion regulation. *International Journal of Bullying Prevention*, 4(2), 160–173. <https://doi.org/10.1007/s42380-021-00097-4>
- Campigotto, N., Rapallini, C., Rustichini, A. (2022).** School friendship networks, homophily and multiculturalism: Evidence from European countries. *Journal of Population Economics*, 35(4), 1687–1722.
- Card, N. A., Stucky, B. D., Sawalani, G. M., Little, T. D. (2008).** Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79(5), 1185–1229.
- Casper, D. M., Card, N. A. (2017).** Overt and relational victimization: A meta-analytic review of their overlap and associations with social-psychological adjustment. *Child Development*, 88(2), 466–483.
- Chang, F.-C., Chiu, C.-H., Miao, N.-F., Chen, P.-H., Lee, C.-M., Chiang, J.-T., Pan, Y.-C. (2015).** The relationship between parental mediation and Internet addiction among adolescents, and the association with cyberbullying and depression. *Comprehensive Psychiatry*, 57, 21–28.
- Den Hamer, A. H., Konijn, E. A. (2015).** Adolescents' media exposure may increase their cyberbullying behavior: A longitudinal study. *Journal of Adolescent Health*, 56(2), 203–208.
- den Hamer, A., Konijn, E. A., Keijer, M. G. (2014).** Cyberbullying behavior and adolescents' use of media with antisocial content: A cyclic process model. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 17(2), 74–81.
- Falla, D., Ortega-Ruiz, R., Runions, K., Romera, E. M. (2022).** Why do victims become perpetrators of peer bullying? Moral disengagement in the cycle of violence. *Youth Society*, 54(3), 397–418.
- Fanti, K. A., Demetriou, A. G., Hawa, V. V. (2012).** A longitudinal study of cyberbullying: Examining risk and protective factors. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 168–181.
- Gámez-Guadix, M., Borrajo, E., Almendros, C. (2016).** Risky online behaviors among adolescents: Longitudinal relations among problematic Internet use, cyberbullying perpetration, and meeting strangers online. *Journal of Behavioral Addictions*, 5(1), 100–107.
- Gámez-Guadix, M., Orue, I., Smith, P. K., Calvete, E. (2013).** Longitudinal and reciprocal relations of cyberbullying with depression, substance use, and problematic Internet use among adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 53(4), 446–452. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.03.030>
- Hahn, C., Kim, D.-J. (2014).** Is there a shared neurobiology between aggression and Internet addiction disorder? *Journal of Behavioral Addictions*, 3(1), 12–20. <https://doi.org/10.1556/JBA.3.2014.1.2>
- Hamstra, C., Fitzgerald, M. (2022).** Longitudinal effects from childhood abuse to bullying perpetration in adolescence: The role of mental health and social problems. *Journal of Child Adolescent Trauma*, 15(3), 869–881. <https://doi.org/10.1007/s40653-021-00409-2>
- Ko, C.-H., Yen, J.-Y., Liu, S.-C., Huang, C.-F., Yen, C.-F. (2009).** The associations between aggressive behaviors and Internet addiction and online activities in adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 44(6), 598–605. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2008.11.011>
- Koh, J.-B., Wong, J. S. (2017).** Survival of the fittest and the sexiest: Evolutionary origins of adolescent bullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(17), 2668–2690. <https://doi.org/10.1177/0886260515593546>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., Lattanner, M. R. (2014).** Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
- León-Moreno, C., Martínez-Ferrer, B., Musitu Ochoa, G., Moreno Ruiz, D. (2019).** Victimización y violencia escolar: El rol de la motivación de venganza, evitación y benevolencia en adolescentes. *Revista de Psicodidáctica*, 24(2), 88–94. <https://doi.org/10.1016/j.psicod.2018.12.001>
- Lim, J.-A., Gwak, A. R., Park, S. M., Kwon, J.-G., Lee, J.-Y., Jung, H. Y., Sohn, B. K., Kim, J.-W., Kim, D. J., Choi, J.-S. (2015).** Are adolescents with Internet addiction prone to aggressive behavior? The mediating effect of clinical comorbidities on the predictability of aggression in adolescents with Internet addiction. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(5), 260–267. <https://doi.org/10.1089/cyber.2014.0568>
- Marciano, L., Schulz, P. J., Camerini, A.-L. (2020).** Cyberbullying perpetration and victimization in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 25(2), 163–181. <https://doi.org/10.1093/jcmc/zmz031>
- Martínez, J., Rodríguez-Hidalgo, A. J., Zych, I. (2020).** Bullying and cyberbullying in adolescents from disadvantaged areas: Validation of questionnaires; prevalence rates; and relationship to self-esteem, empathy and social skills. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 6199. <https://doi.org/10.3390/ijerph17176199>
- Mróz, J. T., Wójcik, M., Pyżalski, J. (2022).** Bullying – prześladowanie rówieśnicze. Prawdy i mity na temat zjawiska. Dziecko Krzywdzone. *Teoria, badania, praktyka*, 21(4), 34–85. <https://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/854>
- Müller, C. R., Pfetsch, J., Schultze-Krumbholz, A., Ittel, A. (2018).** Does media use lead to cyberbullying or vice versa? Testing longitudinal associations using a latent cross-lagged panel design. *Computers in Human Behavior*, 81, 93–101. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.12.007>

- Paez, G. R. (2018).** Cyberbullying Among Adolescents: A general strain theory perspective. *Journal of School Violence*, 17(1), 74–85. <https://doi.org/10.1080/15388220.2016.1220317>
- Przewłocka, J. (2015).** *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach: Raport z badania*. Instytut Badań Edukacyjnych.
- Pyżalski, J. (2012).** *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pyżalski, J., Zdrodowska, A., Tomczyk, Ł., Abramczuk, K. (2019).** *Polskie badanie EU Kids Online 2018. Najważniejsze wyniki i wnioski*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Rodkin, P. C., Farmer, T. W., Pearl, R., & Van Acker, R. (2006).** They're cool: Social status and peer group supports for aggressive boys and girls. *Social Development*, 15(2), 175–204. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2006.00336.x>
- Smith, P. K., O'Higgins Norman, J. (Red.). (2021).** *The Wiley Blackwell handbook of bullying: A comprehensive and international review of research and intervention*. Wiley Blackwell.
- Sun, S., Fan, X., Du, J. (2016).** Cyberbullying perpetration: A meta-analysis of gender differences. *International Journal of Internet Science* 11(1). <https://repository.um.edu.mo/handle/10692/28176>
- Vessey, J. A., Difazio, R. L., Neil, L. K., Dorste, A. (2023).** Is there a relationship between youth bullying and Internet addiction? An integrative review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 21(4), 2450–2474. <https://doi.org/10.1007/s11469-021-00731-8>
- Waasdorp, T. E., Bradshaw, C. P. (2015).** The overlap between cyberbullying and traditional bullying. *The Journal of Adolescent Health: Official Publication of the Society for Adolescent Medicine*, 56(5), 483–488. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.12.002>
- Walters, G. D. (2021).** School-age bullying victimization and perpetration: A meta-analysis of prospective studies and research. *Trauma, Violence, Abuse*, 22(5), 1129–1139. <https://doi.org/10.1177/1524838020906513>
- Walters, G. D., Espelage, D. L. (2018).** From victim to victimizer: Hostility, anger, and depression as mediators of the bullying victimization-bullying perpetration association. *Journal of School Psychology*, 68, 73–83. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2017.12.003>
- Widom, C. S. (1989).** The cycle of violence. *Science*, 244(4901), 160–166.
- Willard, N. E. (2007).** *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press.
- Wojtasik, Ł. (Red.). (2008).** *Jak reagować na cyberprzemoc: Poradnik dla szkół* (Wyd. 2. popr.). Fundacja Dzieci Niczyje.
- Wright, M. F., Li, Y. (2013).** The association between cyber victimization and subsequent cyber aggression: The moderating effect of peer rejection. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(5), 662–674. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9903-3>
- Yeager, D. S., Fong, C. J., Lee, H. Y., Espelage, D. L. (2015).** Declines in efficacy of anti-bullying programs among older adolescents: Theory and a three-level meta-analysis. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 37, 36–51. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.11.005>
- Young, K. S., Abreu, C. N. de (Red.). (2011).** *Internet addiction: A handbook and guide to evaluation and treatment*. Wiley.
- Zsila, Á., Urbán, R., Griffiths, M. D., Demetrovics, Z. (2019).** Gender differences in the association between cyberbullying victimization and perpetration: The role of anger rumination and traditional bullying experiences. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 17(5), 1252–1267. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9893-9>

O projekcie

ALEKSANDRA JASIŃSKA-MACIĄŻEK
Kierownik projektu

badania.edukacyjne@uw.edu.pl

www.pedagog.uw.edu.pl/ostroleka

Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Mokołowska 16/20, 00-561 Warszawa

Projekt naukowy "Ostrołęckie obserwatorium oświatowe" jest prowadzony na podstawie umowy o współpracy między Miastem Ostrołęką a Wydziałem Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Celem "Ostrołęckiego obserwatorium oświatowego" jest wsparcie lokalnej polityki edukacyjnej przez opracowywanie tematycznych ekspertyz.